

ธรรมาสน์ในประเทศไทย : ความหมาย ความเป็นมา หน้าที่และรูปแบบ*

THE SERMON THRONE IN THAILAND: MEANING, HISTORY, FUNCTION AND STYLE

ปติสร เพ็ญสุด

Patison Benyasuta

มหาวิทยาลัยศิลปากร

Silpakorn University, Thailand

E-mail: Patisonii4@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้เน้นไปที่การศึกษาความหมาย หน้าที่ และประวัติของการใช้ธรรมาสน์ในประเทศไทย ธรรมาสน์เป็นอาสนะสำหรับพระภิกษุสงฆ์ใช้แสดงธรรม ในความหมายเชิงลึกลับอาจกล่าวได้ว่า ธรรมาสน์คือบัลลังก์ของพระธรรม ในฐานะที่พระธรรมเป็นหนึ่งในพระรัตนตรัย ซึ่งมีการกำหนดไว้พระไตรปิฎกในหมวดพระวินัยอย่างชัดเจนว่า เมื่อภิกษุจะแสดงธรรมนั้น ต้องอยู่ในระดับที่สูงกว่าผู้รับฟังธรรม เพื่อเป็นการให้ความเคารพแก่ธรรมที่จะแสดง ชาวพุทธจึงมีประเพณีให้เกียรติแก่พระธรรมมากขึ้นไปอีก ด้วยการจัดสร้างธรรมาสน์อย่างประณีตซับซ้อน โดยใช้ศิลปะรูปแบบเดียวกันกับพระราชบัลลังก์ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะแตกต่างออกไปตามแต่ละวัฒนธรรมของประเทศนั้น ๆ สำหรับในประเทศไทย เชื่อว่าการใช้ธรรมาสน์คงปรากฏขึ้นตั้งแต่วัฒนธรรมทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 16) ซึ่งได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ – หลังคุปตะอย่างชัดเจน และสืบเนื่องต่อมาในสมัยสุโขทัยที่ปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงธรรมาสน์ในศิลาจารึกหลักต่าง ๆ และปรากฏหลักฐานการใช้ธรรมาสน์ศิลาแลงในวิหารวัดชมชื่น สุโขทัย ส่วนในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์นั้น เป็นช่วงเวลาที่ยังคงหลงเหลือหลักฐานการใช้งานธรรมาสน์มากที่สุด และมีความหลากหลายมากที่สุด มีธรรมเนียมการแสดงธรรมบนธรรมาสน์หลากหลายรูปแบบ เช่น ในภาคกลางจะนิยมแสดงธรรมในศาลาการเปรียญ เช่นเดียวกับในภาคอีสานที่มีการสร้าง “หอแจก” และสร้างธรรมาสน์ด้วยรูปแบบหลากหลาย ขณะที่ใช้ภาคใต้มีประเพณีการแสดงธรรมในระเบียงคตเพิ่มเติมเข้ามาด้วย ส่วนในภาคเหนือ นั้น มักจัดวางธรรมาสน์ในวิหารด้านขวาของพระพุทธรูปประธาน และมีการออกแบบธรรมาสน์ที่สามารถกระจายเสียงให้ดังขึ้นอีกด้วย

* Received March 28, 2022; Revised April 6, 2022; Accepted April 17, 2022

คำสำคัญ: ธรรมาสถ์, ศิลปะไทย, ไม้แกะสลัก, การแสดงธรรม

Abstract

This article focuses on the study of the meaning, function and history of ancient sermon throne usage in Thailand. The sermon throne or pulpit is a sacred seat for monks to teach the Dharma. In a deeper sense, it can be said that it is the significant throne of the Dharma. which clearly stated in the Tipitaka that When a certain monk starts to preach, he must be at a higher level than the listener. Therefore, Buddhist in several region eventually practiced the tradition to give honor to the Dharma as a sacred taught of Buddha, they also elaborated and made more complex construction of the pulpit by Using the same style as the royal throne of the secular monarch which demonstrated in difference styles according to each culture of their own community. In Thailand, Buddhist believes that the ancient pulpit might have been appeared since the Dvaravati culture which has clearly influenced from India continental and later, successively in the Sukhothai period, which is evidenced in some inscriptions. From the Ayutthaya and Rattanakosin periods, there are numerous evidences of the pulpit's using and also appearance of various traditions of Dharma preaching on the pulpit. In the Central region, Dharma was preached by the Monk in the sermon hall (Sala-Karnparian) similarly to the Northeastern region where there usually were constructions of "Hor Jak" (Hall of the alms bowl) and here pulpits were created with varieties of forms. Unlike in northern and northeastern, in southern region, there was an additional tradition of Dharma preaching in the Gallery terrace. In the Northern region, the pulpits were always placed on the right of the main Buddha image inside the Viharn, and were designed to disperse louder sounds.

Keyword: Pulpit, Sermon throne, Thai art, wood carving, preaching

บทนำ

บทความนี้มีจุดประสงค์ในการศึกษาความหมาย ประวัติความเป็นมา หน้าที่และรูปแบบการใช้งานธรรมาสถ์ในวัฒนธรรมศาสนาพุทธเถรวาทในประเทศไทย โดยมุ่งเน้นการศึกษาวิเคราะห์ด้วยเครื่องมือทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ ได้แก่การตั้งสมมติฐานว่าธรรมาสถ์นั้นเป็นบัลลังก์ของพระธรรม องค์ประกอบหนึ่งในพระรัตนตรัยที่ชาว

พุทธให้ความเคารพนับถือเสมอเหมือนหรือเทียบเท่ากับพระพุทธองค์ ดังนั้นเมื่อมีการแสดงธรรมจึงต้องให้เกียรติด้วยอาสนะที่จัดสร้างขึ้นอย่างละเอียดซับซ้อนที่สุดเท่าที่สกุลช่างประจำท้องถิ่นจะทำได้ จากนั้นจึงเข้าสู่กระบวนการสืบค้นข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นทางศาสนา ได้แก่ คัมภีร์ต่าง ๆ และเอกสารชั้นรองที่มีผู้ศึกษามาก่อนแล้ว รวมทั้งวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ เพื่อที่จะทำความเข้าใจความสำคัญของธรรมาสน์เพื่อใช้ในการวิเคราะห์หน้าที่การใช้งาน จากนั้นจึงเข้าสู่กระบวนการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลออกมาตามแนวทางการวิจัยเชิงคุณภาพ

ความหมายของธรรมาสน์

ธรรมาสน์ เป็นภาษาบาลี มาจากคำสนธิจากคำว่า ธรรม + อาสนะ หมายถึงที่นั่งสำหรับพระสงฆ์แสดงธรรมเทศนา หรือในอีกนัยหนึ่ง อาจแปลว่า “บัลลังก์ของพระธรรม” ก็ได้ ซึ่งเป็นศัพท์ทั่วไปที่ปรากฏในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาด้วย นอกจากนี้ยังมีคำอื่น ๆ ที่ใช้เรียกธรรมาสน์อยู่อีก เช่น ร้านเทศน์ ร้านสวด ในดินแดนล้านนายังเรียกธรรมาสน์ว่า “ปราสาทแก้ว” หรือ “มณเฑียรแก้ว” (พระมหากษัตริย์ ยาวินัน, 2549) ส่วนธรรมาสน์ยาว ซึ่งเป็นธรรมาสน์อีกรูปแบบหนึ่งที่พระภิกษุสามารถขึ้นไปนั่งได้หลายรูป ยังมีคำเรียกว่า “เตียงสวด” หรือ “สังเค็ด” ซึ่งคำ ๆ นี้ ใช้เรียกจนติดปากโดยทั่วไป แต่ในความเป็นจริงแล้ว คำว่าสังเค็ดหมายถึง “สิ่งของถวายพระ” ซึ่งส่วนมากจะเป็นข้าวของ ๆ ผู้ตาย หรืออาจจะเป็นสิ่งของขนาดใหญ่ที่ญาติถวายพระสงฆ์เพื่อทำบุญให้ผู้ล่วงลับก็ได้ (เสถียรโกเศศ, 2505)

ส่วนธรรมาสน์ยอดที่พระภิกษุสามารถนั่งได้องค์เดียวนั้น เป็นอาสนะที่ใช้ในการแสดงธรรมของพระภิกษุสงฆ์ ใช้ในวันธรรมสวนะและวันสำคัญทางศาสนาต่าง ๆ แม้ว่าจะไม่มีพระวินัยกำหนดชัดเจนว่าพระภิกษุจะต้องแสดงธรรมบนธรรมาสน์เท่านั้น แต่ก็มีร่องรอยบางประการที่แสดงรายละเอียดในการแสดงธรรมปรากฏในพระไตรปิฎก รวมทั้งยังมีประเพณีพื้นเมืองต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการแสดงธรรมบนธรรมาสน์อยู่มากมาย แสดงให้เห็นว่าในวัฒนธรรมไทย (รวมทั้งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้) มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงรูปแบบวัฒนธรรมให้สอดคล้องกับการให้เกียรติพระธรรม มีการยกย่องเทิดทูนพระธรรมไว้เป็นของสูงด้วยเหตุนี้เอง ในคัมภีร์ต่าง ๆ จึงกล่าวถึงการให้เกียรติพระธรรมด้วยพิธีกรรมและเครื่องบูชาและอันมีค่าต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ เมื่อพระภิกษุสงฆ์จะแสดงธรรม จึงต้องมีองค์ประกอบเงื่อนไขหลายประการ จากการศึกษาพบว่า พระพุทธองค์ทรงเน้นย้ำเงื่อนไขของการแสดงธรรมไว้อย่างมากมาย ดังปรากฏการบัญญัติไว้ในพระวินัยอย่างละเอียด เช่น ห้ามแสดงธรรมแก่คนที่ใส่รองเท้า ห้ามเหยียบ ห้ามสวม รวมทั้งห้ามรองเท้าหุ้มส้นด้วย ห้ามแสดงธรรมแก่คนถือไม้พลอง (ไม้เท้ายาวสี่ศอกสำหรับคนชราหรือมีขมิ้มบุรุษ) ห้ามแสดงธรรมแก่ผู้ถือร่ม (ร่มผ้าขาว ร่มลำแพน ร่มใบไม้) ห้ามแสดงธรรมแก่ผู้นั่งยาน คานหาม เปลหาม เตียงหาม วอ รถ ห้ามแสดง

ธรรมแก่ผู้อยู่บนที่นอน ห้ามแสดงธรรมแก่ผู้ใช้ผ้าโพกศีรษะ หรือคลุมศีรษะฯลฯ (วิ.มหา. (ไทย) 2/857-869/ 926.) เป็นต้น

บัญญัติทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ทรงมีความละเอียดรอบคอบในการแสดงธรรมแก่บุคคลสถานะ เพศและวัยต่าง ๆ รวมไปถึงการแสดงกริยาท่าทาง การแต่งกาย มารยาทว่าผู้ฟังมีความพร้อม มีความเคารพให้เกียรติมากเพียงใดในการรับฟังธรรม ในบางกรณีเป็นการแสดงออกที่ไม่สุภาพ เช่น การสวมรองเท้า หรือ การคลุมผม ซึ่งพุทธศาสนิกชนยังคงถือปฏิบัติอยู่จนทุกวันนี้ แม้กระทั่งผู้มีฐานันดรสูงหรือพระมหากษัตริย์ก็ไม่ได้รับยกเว้น เช่น ผู้ที่กั้นร่มขาว (หมายถึงเศวตฉัตร) ผู้ที่นั่งบนยานคานหาม (ขุนนางชนชั้นสูง) เป็นต้น หรือบางกรณีก็อาจหมายถึงรวมถึงนักบวชในศาสนาอื่น ๆ ด้วย คือ ผู้นั่งรัดเขาด้วยผ้า หรือ รัดเขาด้วยมือ (สายโยคปฏิญ) ซึ่งหมายถึงพวกโยคีที่มีการนั่งบำเพ็ญภาวนาแบบโยคาสนะ

ในบรรดาเงื่อนไขข้อห้ามแสดงธรรมเหล่านี้ พฤติกรรมข้อห้ามของผู้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงรายละเอียดมากที่สุดคือ ห้ามแสดงธรรมแก่ผู้นั่งบนอาสนะ อันหมายถึงที่นั่งอันสูงกว่าพระภิกษุสงฆ์ผู้แสดงธรรม มีเหตุแห่งการห้ามไว้เพราะพระฉัพพัคคีย์นั่งแสดงธรรมบนอาสนะที่ต่ำกว่าผู้ฟังธรรม บรรดาพระภิกษุผู้น้อยมาเห็นเข้าก็พากันตีเตียนเพ่งโทษและโพนทนา แล้วกราบทูลพระพุทธเจ้า ทรงสอบถามได้ความเป็นว่าจริงดังนั้น ก็ทรงตีเตียนแล้วทรงแสดงธรรมเรื่อง บุรุษลักมะม่วงของหลวงดังปรากฏในพระวินัยปิฎก สาวตถัณิทาน ปาทุกาพรรค สิกขาบทที่ 9 ความว่า มีจันฑาลผู้หนึ่ง ต้องการลักมะม่วงของพระราชาไปให้ภรรยาที่ตั้งครรภ์รับประทาน ขณะที่ลอบปีนต้นมะม่วงในสวนหลวง ก็ได้ยินพราหมณ์กำลังสอนมนต์ให้กษัตริย์ โดยที่ตัวพราหมณ์นั้นนั่งอยู่ในระดับต่ำกว่ากษัตริย์ จึงคิดว่าทั้งคู่นั้นไม่เป็นผู้เคารพต่อธรรม เพราะผู้เรียนนั่งอยู่เหนือผู้สอน ตัวเขาซึ่งลักมะม่วงพระราชา ก็ไม่เคารพธรรมเช่นกัน จึงลงจากต้นมะม่วงมาตีเตียน ทั้งหมดต่างก็ยอมรับว่าตนไม่เคารพธรรม บุรุษจันฑาลนั้นได้กล่าวต่อไปว่า

“ท่านพราหมณ์ เราตีเตียนการได้ทรัพย์และการได้ยศ เพราะนั่นเป็นการเลี้ยงชีพโดยความเป็นเหตุให้ตกต่ำ และเป็นการเลี้ยงชีพโดยทางที่ไม่ชอบธรรม จะประโยชน์อันใดด้วยการเลี้ยงชีพเช่นนั้น ท่านจงรีบออกไปเสียเถิดท่านพราหมณ์ แม้สัตว์ที่มีชีวิตเหล่าอื่นก็ยังหุงหากินได้ ความอาธรรมที่ท่านได้ประพฤตินี้แล้ว อย่าได้ทำลายท่านดูจกัอนหินทำลายหม้อน้ำ ฉะนั้น” (วิ. มหา. (ไทย) 2/871-872/938.)

จากข้อความนี้ พระพุทธองค์น่าจะทรงหมายถึงผู้สอนธรรมหรือนักบวชเอกเช่นพราหมณ์ ที่สอนธรรมแก่พระมหากษัตริย์เพื่อหวังผลตอบแทนเป็นทรัพย์สมบัติและยศ โดยไม่สนใจการให้เกียรติแก่พระธรรมว่าเป็นสิ่งพึงเคารพเลย ดังนั้นอาจอุปมาได้ว่า ธรรมาสน์นั้นแท้จริงแล้วคือ “บัลลังก์” ของพระธรรม มิใช่อาสนะสำหรับผู้แสดงธรรม ซึ่งเป็นเพียง “สื่อ” ถ่ายทอดสำหรับการแสดงธรรมเท่านั้น ดังนั้นวัฒนธรรมการเทศน์ในพุทธศาสนาในยุคโบราณ

แก้ว 7 ประการที่ระดับอาสนะทิพย์ของพระพุทธเจ้าในครั้งนั้น อาจเปรียบเทียบกับแก้ว 7 ประการอันเป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ ผู้ปกครองทวีปใหญ่น้อยในจักรวาล ขณะที่พระองค์กำลังเริ่มแสดงปฐมเทศนา เหล่าเทวดาในภพภูมิต่าง ๆ รีบลงมาชุมนุมกัน ตกแต่งสถานที่ด้วยธงชัย ธงปตัก และเนรมิตอาสนะถวายพระพุทธเจ้าอีกครั้ง

คัมภีร์ลลิตวิสตรระอัยยชาติ 26 ชื่อธรรมจักรประวรัตนปริวรรต ได้กล่าวต่อไปว่า เมื่อจะทรงแสดงปฐมเทศนานั้น บรรดาเทวดาในสวรรค์ชั้นกามาพจรได้เนรมิต “พระแท่น 84 แสน” ถวายพระองค์ และทูลว่า “ขอพระองค์โปรดนั่งบนพระแท่นนี้ หมุนจักรคือธรรม เพื่อถือเป็นการอนุเคราะห์แก่ข้าพระองค์ทั้งหลาย” (แสง มณวิฑูร, 2514) จำนวนพระแท่น 84 แสน นั้นสอดคล้องกันต่อกับจำนวนพระธรรม 84,000 พระธรรมขันธ์ หมายความว่า เป็นพระแท่นสำหรับประดิษฐานพระธรรมนั่นเอง

ในศิลปะอินเดียแบบคุปตะ – หลังคุปตะ แสดงพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาโดยประทับนั่งห้อยพระบาท (ประลัมพปาทาสนะ) ซึ่งเป็นทำนองสำหรับพระมหากษัตริย์ประทับบนพระราชบัลลังก์ (ในศิลปะอินเดีย ซึ่งมีรูปแบบเหมือนเก้าอี้ตกแต่งอย่างงดงาม) ทั้งที่โดยปกติแล้ว พระองค์จะประทับขัดสมาธิราบ (โยคาสนะ) เนื่องจากในวาระการแสดงปฐมเทศนานั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระองค์เป็นจักรพรรดิทั้งทางโลกและทางธรรม ธรรมาสน์จึงไม่ใช่เก้าอี้ธรรมดา แต่เป็นพระราชบัลลังก์สำหรับพระเจ้าจักรพรรดิ และพระวิหารหรือสถานที่สำหรับแสดงธรรมนั้นก็เปรียบได้กับท้องพระโรง อาจพบเค้าความคิดของการให้เกียรติการแสดงธรรมโดยใช้เครื่องราชูปโภคแบบกษัตริย์นี้ได้ในวัฒนธรรมอินเดียหลายแห่ง เช่น ในถ้ำอชันดาที่ 25 หรือภาพการเสด็จออกมาหาสมาคมของพระองค์ในถ้ำอชันดา ก็แสดงภาพพระพุทธเจ้าประทับห้อยพระบาทบนบัลลังก์ล้อมรอบด้วยพุทธสาวกและพระโพธิสัตว์เช่นเดียวกัน ส่วนในทางพุทธศาสนาเถรวาทพบความเกี่ยวเนื่องการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ในหลายเรื่องราว เช่น เรื่องชมพูทวีปสูตร เป็นต้น

ดังนั้นพระราชบัลลังก์ของกษัตริย์และอาสนะสำหรับพระสงฆ์จึงสามารถแทนที่กันได้ ดังปรากฏในนิทานชาดกหลายเรื่องที่กล่าวถึงการที่พระราชเสด็จจากพระราชอาสน์ เพื่อนิมนต์พระสงฆ์ที่ทรงเคารพนับถือให้นั่งแสดงธรรมแทน ความคิดนี้สืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในงานพระบรมศพพระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์จักรี มีการอุทิศพระแท่นราชบัลลังก์สำหรับให้พระสงฆ์ขึ้นแสดงธรรมดังเช่นในการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีการอุทิศพระแท่นราชบัลลังก์ประดับมุกให้เป็นธรรมาสน์สำหรับพระสงฆ์แสดงธรรม เป็นต้น (ยิ้ม ปันทยาการ, 2528)

แนวคิดนี้อาจตกทอดต่อมาถึงแนวคิดของการสร้างธรรมาสน์ในสมัยหลังว่าเป็นการจำลองพระราชบัลลังก์ของกษัตริย์ด้วย เป็นคติแนวคิดร่วมกันของกลุ่มประเทศที่นับถือพุทธศาสนา จึงมีการสร้างธรรมาสน์ที่คล้ายคลึงกับพระราชบัลลังก์ขึ้น ธรรมาสน์ในวัฒนธรรมพุทธ

ท้าวทั้งเอเซียตะวันออกเฉียงใต้นั้นจึงมีความคล้ายคลึงกันประการหนึ่งคือ เป็นอาสนะที่ประดับตกแต่งอย่างงดงาม เทียบเคียงได้กับพระราชบัลลังก์ของพระมหากษัตริย์ในแต่ละท้องถิ่นสังเกตได้ว่า ไม่ว่าจะเป็นครรมาสน์ในศิลปะไทย พม่า เขมร หรือศรีลังกา ล้วนจำลองรูปแบบของพระราชบัลลังก์ของวัฒนธรรมนั้น ๆ มาสร้างทั้งสิ้น (ภาพที่ 1 และ ภาพที่ 2) สาเหตุหลักน่าจะเป็การให้เกียรติแก่พระธรรมในฐานะสิ่งประเสริฐ อย่างไรก็ตาม อาจมีคำอธิบายทางประติมานวิทยาละเอียดซับซ้อน เจาะจงลงไปในการให้ความหมายกับธรรมาสน์มากขึ้น

ภาพที่ 1 การใช้ธรรมาสน์ของพระสงฆ์ศรีลังกา ในปัจจุบัน (Tamil Guardian, 2017.)

ด้วยเหตุนี้ ธรรมาสน์ทรงบุษบกต่าง ๆ ที่พบในประเทศไทย จึงมีลักษณะไม่ต่างกับพระราชบัลลังก์ในราชสำนัก พระเจ้าแผ่นดินประทับขัดสมาธิราบในบุษบก ไม่มีการนั่งห้อยพระบาทแบบอินเดียอีกต่อไป มีการปิดส่วนของอาสนะอย่างมิดชิดด้วยแผงกั้นจนไม่อาจเห็นส่วนเท้าได้ ลักษณะเช่นนี้ก็คล้ายคลึงกับพระราชบัลลังก์ต่าง ๆ ในสมัยอยุธยาและลพบุรี ที่มีลักษณะคล้ายบัญชารมียอดปราสาท ในคติปราสาทขนาดเล็กที่ซ่อนอยู่ในปราสาทขนาดใหญ่ (หรือสถาปัตยกรรมจริง) พระมหากษัตริย์ทรงเผยพระวรกายเพียงครึ่งพระองค์เท่านั้น ดังเช่นพระราชบัลลังก์ในพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท และพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท เป็นต้น ธรรมาสน์ในสมัยอยุธยาจึงใช้คติเดียวกันกับพระราชบัลลังก์ แม้ว่าจะมีพระราชบัลลังก์บางประเภทที่พระมหากษัตริย์จะประทับห้อยพระบาท แต่ด้วยเงื่อนไขเกี่ยวกับความสำรวมของพระภิกษุสงฆ์ จึงต้องสร้างผนังปิดส่วนล่างของร่างกายไว้เสมอ ความเป็นพระราชบัลลังก์ของธรรมาสน์ยังแสดงออกอย่างชัดเจนในเรื่องของชื่อเรียก ในล้านนาจึงเรียกธรรมาสน์ว่าปราสาท

แก้ว หรือมณฑลเศียรคำ อันเป็นคำที่ใช้เรียกที่ประทับของพระมหากษัตริย์ (พระมหากษัตริย์ ยาวินัน , 2549)

หน้าที่และรูปแบบของธรรมาสน์ในวัฒนธรรมต่าง ๆ ในภาคกลางของประเทศไทย

1. ธรรมาสน์ในวัฒนธรรมทวารวดี

ในดินแดนภาคกลางของประเทศไทยนั้นไม่อาจกำหนดได้ชัดเจนว่า มีการใช้งานธรรมาสน์มาตั้งแต่สมัยใด เนื่องจากธรรมาสน์นั้นเป็นอาสนะที่สร้างจากไม้จำหลัก เป็นวัสดุไม่คงทนมีอายุไม่มากนัก เชื่อว่าคงจะเป็นของที่มีมาพร้อมการพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายเข้ามาในดินแดนไทยตั้งแต่สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12 – 16) แต่ไม่ปรากฏหลักฐานใด ๆ อย่างเป็นทางการ มีการค้นพบประติมากรรมพระพุทธรูปปางแสดงธรรมเป็นจำนวนมาก เช่น ที่วัดหน้าพระเมรุ และวัดพระปฐมเจดีย์ พระพุทธรูปเหล่านี้แสดงมุทราจีบนิ้วพระหัตถ์เป็นรูปธรรมจักร เรียกว่า วิตรรกมุทรา ที่สำคัญคือมักจะมีประทับนั่งห้อยพระบาท หรือ ประลัมพปาทาสนะ บนบัลลังก์ (ภาพที่ 3) ซึ่งเป็นเก้าอี้ที่ตกแต่งพนักด้วยลวดลายสวยงามตามแบบอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบหลังคุปตะ – ปาละ ที่แสดงพนักพิงเป็นรูปเสาตั้งคานทับ และประดับด้วยลายตัววyalและมกรคายนอนพวงมาลัย มีลักษณะใกล้เคียงกับพระพุทธรูปจากวิหารน้อยวัดหน้าพระเมรุฯ ออยุธยา

ภาพที่ 3 พระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนาศิลปะทวารวดี

ในเวลานั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระองค์เป็นจักรพรรดิทั้งทางโลกและทางธรรม ทำนั้งขัดสมาธิ ซึ่งเป็นทำนั้งของพระพุทธเจ้าในเวลาปกตินั้นเป็นทำนั้งแบบโยคะหรือสำหรับนักบวช ส่วนทำนั้งห้อยพระบาทบนบัลลังก์นั้นเป็นทำนั้งสำหรับกษัตริย์ และอาจเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับทำนั้งประติมากรรมกษัตริย์ในราชวงศ์สุโขทัยในอินเดียมาก่อน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์,

2556) การแสดงธรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องกับความเป็นจักรพรรดิทั้งทางโลกและทางธรรมนั้นแสดง ร่องรอยความคิดออกมาทางงานศิลปกรรม

ด้วยเหตุนี้จึงอาจมีความเป็นไปได้ว่า ชาวพุทธในสมัยทวารวดีรับรู้คติของการแสดง ธรรมของพระพุทธองค์ว่าเป็นการแสดงพระองค์ในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิ และพระพุทธอาสน์ นั้นก็ได้รับการยกย่องให้เกียรติเสมอกับพระราชบัลลังก์

2. ธรรมาสน์ในวัฒนธรรมสุโขทัย

ในวัฒนธรรมสุโขทัยช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 – 20 นั้น มีหลักฐานที่บ่งชี้ว่า พระราช บัลลังก์และธรรมาสน์ที่ใช้สำหรับพระสงฆ์แสดงธรรม สามารถสลับสับเปลี่ยนใช้งานทดแทนกัน ได้ มีปรากฏหลักฐานจากศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงพ่อขุนรามคำแหงประทับนั่งบน “ขดาน หิน” หรือแสดงธรรมโปรดประชาชน

“พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขดานหิน ให้ฝูงท่วยลูก เจ้าลูกขุน ฝูงท่วยถือบ้านถือเมือง....ในกลางป่าตาลนี้ มีศาลาสองอัน อันหนึ่งชื่อศาลาพระมาส อันหนึ่งชื่อพุทธศาสน ขดานหินนี้ ชื่อมั่งศิลาบาตร สถาบกไว้” (กรมศิลปากร, 2548)

ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหงนั้นกล่าวถึงพระแท่นกระดานหินชื่อมั่ง ศิลาบาตร ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงโปรดให้ช่างสร้างขึ้นประดิษฐานไว้ในดงไม้ตาล โปรดให้ พระภิกษุสงฆ์มหาเถรที่มีความรู้แสดงธรรมโปรดประชาชนในธรรมสวนะหรือวันพระ (วัน ข้างขึ้นข้างแรม แปรค่า) ส่วนวันที่มิใช่วันพระนั้น พ่อขุนรามคำแหงเสด็จประทับเหนือกระดาน หินตรัสสั่งสอนประชาชนทั้งหลาย จากจารึกหลักที่ 1 แสดงให้เห็นว่า รูปแบบของการแสดง ธรรมในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมีประเพณีการแสดงธรรมกลางแจ้ง ในดงไม้ตาล และ “ธรรมาสน์” ที่ใช้ก็เป็นเพียงกระดานหินธรรมดา ไม่ใช่ธรรมาสน์บุษบกที่มีแกะสลักจากไม้ ใดๆก็ตาม หลักฐานเพียงประการเดียวไม่อาจกล่าวสรุปครอบคลุมถึงลักษณะโดยรวมของ ธรรมาสน์ในวัฒนธรรมสุโขทัยทั้งหมดได้ ประเพณีการแสดงธรรมเหนือกระดานหินนี้จึง จำเป็นต้องสืบค้นหาความหมายต่อไป

ในช่วงหลังจากรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหง ราวช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ปรากฏหลักฐาน จากจารึกวัดช้างล้อมของพนมสาดำ (พ.ศ.1927) ได้กล่าวถึงการอุทิศสิ่งของถวายพระภิกษุสงฆ์ ไว้ดังนี้

“แล้วมากระทำผกาส เย็บผ้าสนับเชิงอาชาร กับด้วยพัดสวดธรรม แต่งที่นั่งพระเจ้า จรามขันอันหนึ่ง พุกอันหนึ่ง หมอนอันหนึ่ง บังงาอันหนึ่ง” (กรมศิลปากร, 2548)

ไม่อาจทราบแน่ชัดว่า ที่นั่งพระเจ้า ในจารึกวัดช้างล้อมจะหมายถึงอะไร แต่คงไม่ใช่ที่ ประดิษฐานพระพุทธรูป เพราะกล่าวรวมไปกับสิ่งของเครื่องใช้ของพระภิกษุสงฆ์คือพัดสวด ธรรม (ตาลปัตร) จรามขัน (จมมขณท) หรือแผ่นหนัง พุกและหมอน อันเป็นเครื่องรองอาสนะ ของพระสงฆ์ สันนิษฐานว่าอาจจะมี ความหมายถึงธรรมาสน์ของพระภิกษุนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม พบร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีบางอย่างซึ่งอาจจะเป็นหลักฐานเกี่ยวกับการใช้งานธรรมาสณีในสมัยสุโขทัยจากวัดชมชื่น ศรีสัชชาลัย (ภาพที่ 4) มีอายุในพุทธศตวรรษที่ 20 ว่ามีแท่นศิลาแลงตั้งไว้ด้านขวามือของพระประธานในวิหาร ในตำแหน่งเดียวกับการตั้งธรรมาสณีในวัดนวมธรรมล้านนา อันเป็นธรรมาสณ์ประเภทที่ยึดติดกับพื้น เคลื่อนย้ายไม่ได้ จึงสันนิษฐานว่าในสมัยสุโขทัยก็มีการใช้ธรรมาสณ์แล้ว แสดงให้เห็นว่าสุโขทัยมีประเพณีการแสดงธรรมในวิหารหลวงเช่นเดียวกับดินแดนล้านนา แตกต่างไปจากความรับรู้ทั่วไปของผู้คนในปัจจุบัน ที่การแสดงธรรมมักจะกระทำในศาลาการเปรียญ นอกจากนี้ยังพบภาพสลักหินในอุโมงค์วัดศรีชุม แสดงภาพพระโพธิสัตว์นั่งบนฐานยกพื้นแสดงธรรมเทศนาแก่บุคคลต่าง ๆ อีกด้วย

ภาพที่ 4 แท่นศิลาแลงที่เชื่อว่าอาจจะเป็นแท่นธรรมาสณ์จากวัดชมชื่น ศรีสัชชาลัย

3. ธรรมาสณีในวัฒนธรรมอยุธยา – รัตนโกสินทร์

ในวัฒนธรรมอยุธยา – รัตนโกสินทร์นั้น โดยมากมักตั้งธรรมาสณีไว้ในศาลาการเปรียญ ซึ่งเป็นพื้นที่สำหรับฆราวาสมาประกอบพิธีกรรม ฟังเทศน์ฟังธรรมในวันสำคัญทางศาสนา โดยเฉพาะ ไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีมากนักเกี่ยวกับการแสดงธรรมในสมัยอยุธยา แต่ยังมีร่องรอยได้จากบันทึกของหมอแกมเฟอร์ได้ให้รายละเอียดการฟังธรรมเทศนาในสมัยอยุธยาตอนปลายไว้ว่า

“ทางด้านหนึ่งเป็นห้องโถงสาธารณะหรือที่แสดงพระธรรมเทศนา เรียกว่าพระกุฎี ซึ่งตามธรรมดาเป็นโรงไม้กระดานใหญ่คล้ายโบสถ์มาก ชายคาปิดทองมีบันไดขึ้น 2 - 3 ชั้น มีไฟไม้

ระแนงแทนหน้าต่างเป็นช่องลม ในขณะที่เทศนามีการประชุมฟังธรรม ข้างในมีเสาค้ำเพดาน เป็นแถวยาวสองแถว และกั้นห้องเป็นชั้นเป็นคอก ตรงกลางห้องสูงจากพื้นขึ้นไป 2 - 3 ก้าว เป็นธรรมาสน์สลักรูปแปลก ๆ และปิดทองเหมือนอย่างที่มีอยู่ในโบสถ์ของเรา ถึงเวลามีพระแก้ว ๆ ขึ้นไปแสดงพระธรรมทางคัมภีร์โวลานจารด้วยอักษรคำ อ่านด้วยสำเนียงช้า ๆ และขัดถ้อย ขัดคำให้บรรดาผู้ฟังซึ่งส่วนมากเป็นพระนักเรียนหรือพระหนุ่ม ๆ รอบ ๆ ห้องประดับด้วย ช่อไม้มังกุฎ ธงกระดาษ และเครื่องประดับอื่น ๆ แลเลื่อมเป็นมันไว้กับปล้องไม้ไผ่เหมือนอย่างที่มีในกระบวนแห่ศพ.....ในระหว่างการประชุม ฉันได้สังเกตเห็นเครื่องอะไรอย่างหนึ่งตั้งอยู่หน้า ธรรมาสน์เป็นนิตย์ เครื่องนี้ก่อด้วยไม้ไผ่เป็นรูปโต๊ะ ห้อยผ้าเหลืองอย่างที่พระสงฆ์นั่งห่ม มี ดอกไม้ต่าง ๆ ติดไว้ทั่วเป็นการประดับ ข้างบนมีขามและจานวางเป็นสำหรับอยู่หลายใบ ล้วน บรรจุด้วยข้าว ไม้จันทร์ หอมจันทร์เทศ ปลาแห้ง มะนาว มะม่วงและผลไม้อย่างอื่น ๆ ของ พื้นเมืองเป็นเครื่องกัณฑ์ถวายพระ” (น. ณ ปากน้ำ, 2543)

ประเพณีการตกแต่งธรรมาสน์ด้วยเครื่องกระดาษเงิน กระดาษทอง กระดาษแก้วสีต่าง ๆ มาตัดฉลุเป็นรูปร่างลดหลาด หรือ “ธงไส้หมู” “โคมหวด” ทิวธงต่าง ๆ ติดลงไปในธรรมาสน์ ตามขอบชายคาเสาและฐานสิงห์นั้น ปัจจุบันก็ยังคงปรากฏอยู่ในวันสำคัญทางศาสนา ต่าง ๆ โดยเฉพาะการเทศน์มหาชาติ ซึ่งถือว่าเป็นงานบุญใหญ่ประจำปี มีการเทศน์เรื่องพระ เวสสันดรชาดก ชาวบ้านก็มักจะประดับประดาธรรมาสน์ด้วยต้นไม้ ดอกไม้ เช่นต้นกล้วย ต้น อ้อย ให้ดูเสมือนเป็นป่าที่พระเวสสันดรออกผนวช มีการทำบุญด้วยการถวายกัณฑ์เทศน์ประจำ กัณฑ์ เป็นข้าวปลาอาหารและผลไม้แกะสลักรูปต่าง ๆ ประกวดแข่งขันกันอย่างเต็มที่

แต่ในภูมิภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะในดินแดนล้านนา อีสาน รวมทั้งรัฐทางใต้ของ นครศรีธรรมราช การแสดงธรรมมีได้จำกัดไว้เฉพาะในศาลาการเปรียญเท่านั้น บางวัฒนธรรม ไม่มีการใช้ศาลาการเปรียญ เช่น รัฐล้านนา การแสดงธรรมจะใช้พื้นที่ภายในวิหารหลวง ซึ่งเป็น พื้นที่ใช้สอยอเนกประสงค์ ตัวอย่างเช่น วิหารหลวงของวัดพระธาตุลำปางหลวง มีกุฏิพระเจ้าล้านทองเป็นประธาน ด้านขวาของพระประธานเป็นธรรมาสน์ ส่วนด้านซ้ายเป็นอาสนะสงฆ์ การ จัดเรียงรูปแบบเช่นนี้ทำให้ห้องค์ประกอบของพระรัตนตรัยครบถ้วนอยู่ในอาคารหลังเดียว วัฒนธรรมล้านนายังมีธรรมาสน์รูปแบบพิเศษ คือธรรมาสน์ทรงกลอง (ภาพที่ 5) ซึ่งเชื่อว่า นอกจากจะช่วยในการขยายเสียงในการเทศน์แล้ว ยังเชื่อว่าการปิดบังตัวพระสงฆ์ผู้เทศน์ ทำให้ คล้ายกับฟังเทศน์จากพระพุทธรูปประธานโดยตรง ทั้งมิให้ยึดติดกับตัวพระสงฆ์ผู้เทศนาอีกด้วย

ส่วนในภาคอีสานนั้นไม่มีวิหารหลวง มีแต่ “สิม” หรือพระอุโบสถขนาดเล็กที่ใช้งาน เฉพาะการบวช ไม่ได้ใช้ในการประชุมฆราวาส ดังนั้นจึงมีการสร้าง “หอแจก” “หัวแจก” หรือ “โองธรรม” ซึ่งก็คือศาลาการเปรียญโถงโปร่งเปิดโล่งขนาดใหญ่ในการฟังธรรม และตัว ธรรมาสน์ก็มักจะตั้งเป็นประธานอยู่กลางศาลาโถงนั่นเอง ชาวบ้านก็จะนั่งรายรอบธรรมาสน์ ซึ่ง มีรูปแบบที่หลากหลายยิ่งกว่าภาคอื่น ๆ (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 5 ธรรมาสน์วัดปงยางคก ลำปาง
อยู่ในวิหารหลวง

ภาพที่ 6 ธรรมาสน์วัดศรีนวลแสงสว่าง
อารมณ อุดรราชธานี บนหอแจก

ส่วนในภาคใต้ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่นครศรีธรรมราชนั้น ก็มีร่องรอยการแสดงธรรมในวิหารหลวงและในระเบียงคตทับเกษตรของวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหารด้วย ซึ่งส่งผลให้ยอดของธรรมาสน์ถูกตัดออกไปกลายเป็นธรรมาสน์หลังคาตัดแทน เนื่องจากหลังคาทับเกษตรค่อนข้างต่ำ และกลายเป็นรูปแบบเฉพาะของธรรมาสน์ภาคใต้ที่ได้รับความนิยมสืบเนื่องมาจนถึงยุครัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 7)

ภาพที่ 7 ธรรมาสน์ยอดตัดในวัดพระบรมธาตุฯ นครศรีธรรมราช

ธรรมาสน์ประเภทนี้ มิใช่ธรรมาสน์ยาวหรือ “เตียงสวด” ที่ใช้ในการสวดพระอภิธรรม ดังนั้นพระภิกษุสามารถนั่งได้เพียงรูปเดียวเท่านั้น หากมีการแสดงธรรมแบบปจฺจฉา - วิสัชนา ก็

มักจะมีการสร้างธรรมาสน์เพิ่มเติมขึ้น 2 องค์ อาจมีลักษณะเดียวกันหรือย่อสัดส่วนและรายละเอียดลงก็ได้ เช่น ธรรมาสน์คูในศาลาการเปรียญวัดแก้วไพฑูรย์ กรุงเทพฯ (ภาพที่ 8) หรือหากมีการ เทศน์แจ่ง ซึ่งเป็นการอธิบายข้อวินัยและจำลองการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งแรก ซึ่งถือว่าเป็นบุญใหญ่ เป็นการรักษาพระธรรมวินัยไว้มักจะเทศน์ในงานศพผู้ใหญ่ ก็จะใช้ธรรมาสน์ 3 องค์ โดยสมมติพระภิกษุให้เป็นพระมหากัสสปะ พระอุบาลี และพระอานนท์ ซึ่งเป็นพระเถระที่มีบทบาทมากในการทำการสังคายนาครั้งแรกที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา หรือหากเทศน์ 3 ธรรมาสน์เรื่องอื่น ๆ ที่ไม่ใช่การจำลองสังคายนา ก็จะมีการสมมติพระสงฆ์ผู้ถามให้เป็นพระสักวาที พระสงฆ์ผู้ตอบเป็นพระปรวาที และพระสงฆ์ผู้ขยายความเป็นพระวิภัสขวาที เป็นต้น (พระครูใบฎีกาอาทิตย์ อคฺคธมฺโม, สัมภาษณ์, 9 พฤศจิกายน 2561) การเทศน์พระมาลัย ก็ใช้พระภิกษุ 3 รูปเทศน์บนธรรมาสน์ 3 องค์เช่นกัน ซึ่งการใช้ธรรมาสน์จำนวนมากลักษณะเช่นนี้มักพบได้ในวัดขนาดใหญ่เท่านั้น เช่น ธรรมาสน์ในศาลาการเปรียญวัดกษัตรา อยุธยา (ภาพที่ 9) เป็นต้น

ภาพที่ 8 ธรรมาสน์คูภายในศาลาการเปรียญวัดแก้วไพฑูรย์ กรุงเทพฯ (อีกองค์หนึ่งตั้งอยู่ด้านซ้ายของภาพ)

ภาพที่ 9 การตั้งธรรมาสน์ 3 องค์ ภายในศาลาการเปรียญวัดกษัตรา อยุธยา

สรุป

ธรรมาสน์คืออาสนะสำหรับแสดงธรรมของพระสงฆ์ มีความหมายโดยนัยคือ “บัลลังก์ของพระธรรม” ซึ่งสอดคล้องกับรูปแบบและหน้าที่ที่กำหนดไว้ในพระไตรปิฎกคือ เป็นอาสนะระดับที่ผู้นั่งแสดงธรรมจะอยู่สูงกว่าผู้ฟังธรรม นอกจากนี้ชาวพุทธยังเน้นย้ำประเพณีนี้ด้วยการให้เกียรติพระธรรมให้สูงส่งขึ้นไปอีก โดยการออกแบบธรรมาสน์ให้คล้ายคลึงกับพระราชา

บัลลังก์ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีลักษณะแตกต่างออกไปตามแต่ละวัฒนธรรม สำหรับประเทศไทยนั้นโดยมากมีรูปแบบเป็นบุษบกเรือนยอดหรือ “ปราสาท” ซึ่งเป็นการจำลองอาคารฐานันดรสูงที่สงวนไว้สำหรับพระมหากษัตริย์เท่านั้นมาใช้เป็นธรรมมาสน์ด้วย

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิตเรื่อง ธรรมมาสน์สมัยอยุธยา : พัฒนาการด้านรูปแบบและความต่อเนื่อง อนึ่งผู้เขียนขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.เชษฐดิตฺตัญชลี ศาสตราจารย์ดร.สันติ เล็กสุขุม รศ.ดร.ประภัสสร ชูวิเชียร และนายภักรงค์ ว่างสมบัติ ที่ให้ความช่วยเหลือเป็นอย่างดีในการทำงาน

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2548). ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ : ศิลปากร.
- น. ณ ปากน้ำ. (2543). ธรรมมาสน์ ศักดิ์และศรีแห่งศิลปะไทย. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, (2525). พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระมหาจรัญ ยาวินัน. (2549). ธรรมมาสน์พื้นเมืองล้านนาในจังหวัดลำปาง. ใน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). พระพุทธรูปในประเทศไทย รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, (พิมพ์ครั้งที่ 1) . กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาพันธ์.
- เสถียรโกเศศ. (2505). สดุดีเด็ก ๆ และสิ่งเค็ด. กรุงเทพมหานคร.
- แสง มนวิฑูร. (2514). คัมภีร์ลลิตวิสตรระ พระพุทธประวัติฝ่ายมหายาน ตอน 2. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ยิ้ม ปันตยากร. (2528). งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. (พิมพ์ครั้งที่ 1) กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.
- Tamil Guardian. (2017). Sri Lankan soldier turned Buddhist monk in Jaffna to preach to troops . Retrieved October 15, 2021 from <https://www.tamilguardian.com/content/sri-lankan-soldier-turned-buddhist-monkjaffna%C2%A0-preach-troops>.